

- Ради: Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1995.
3. Ковальова Н.А. Аграрна політика українських національних урядів (1917- 1921 рр.): Дис ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1999.
 4. Малиновський Б.В. Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні, 1918 р.: Дис ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2001.
 5. Терниченко А. Аграрна реформа на Україні. Творча праця на місцях // *Боротьба*. – 1918. – 6 квітня.
 6. Хмель І.В. Аграрные преобразования на Украине. 1917–1920 гг. – К.: Наукова думка, 1990.
 7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 1060. – Оп. 1. – Спр. 25.
 8. Волобуев П.В. Экономическая политика Временного правительства. – М.: Изд-во АН СССР, 1962.
 9. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – М.: АН СССР, 1954.
 10. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. – К.: Наукова думка, 1997. – Т.2. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р.
 11. Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917-20) // *Український історик*. – 1967. – № 3-4.
 12. Карпенко Г. Селянський рух на Київщині за часів австро-германської окупації та гетьманщини // *Літопис революції*. – 1931. – № 1/2.
 13. ЦДАВОВУ. – Ф. 1060. – Оп. 1. – Спр. 24.
 14. ЦДАВОВУ. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 32.
 15. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 630. – Оп.1. – Спр.17.
 16. *Засві* // *Робітнича газета*. – 1918. – 28 квітня.
 17. Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). – М.: Гос. изд-во, 1936.
 18. Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. – К.: Партиздат ЦК КП(б)У, 1937.
 19. Borowsky P. Deutsche Ukrainepolitik 1918 (unter besonderer Beruecksichtigung der Wirtschaftsfragen). – Luebeck; Hamburg, 1970.
 20. Гражданская война на Украине 1918 – 1920: Сб. документов и материалов: В 3 томах, 4 книгах. – К.: Наукова думка, 1967. – Т.1, Кн.1: Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической Директории.
 21. Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. – Ісбрук, 1960.
 22. Вернадський В.И. Дневники. 1917–1921. – К.: Наукова думка, 1994.
 23. Кучабський В. Корпус січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. – Чикаго, 1969.
 24. Сумський С. Одинадцять переворотів (Гражданская война в Киеве) // *Революція на Україні по мемуарам белых*. – К.: Политиздат України, 1990.
 25. ЦДАВОВУ. – Ф. 1060. – Оп.2. – Спр. 1.
 26. Дорошенко Д.І. Історія України, 1917 – 1923: В 2-х т. – К.: Темпора, 2002. – Т.2. Українська гетьманська держава 1918 року.
 27. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. – Нью-Йорк, 1969.
 28. Ereignisse in der Ukraine 1914–1922, deren Bedeutung und historische Hintergruende / Hg. v. Th. Hornykiewicz. – Philadelphia, 1966. – Bd.1.
 29. Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського 1873-1945. – К.: Академпрес, 1993.
 30. ЦДАВОВУ. – Ф. 1064. – Оп.1. – Спр.6.
 31. Ereignisse in der Ukraine 1914-1922, deren Bedeutung und historische Hintergruende / Hg. v. Th. Hornykiewicz. – Philadelphia, 1968. – Bd.3.
 32. ЦДАВОВУ. – Ф. 1064. – Оп.1. – Спр.13.
 33. Киевская мысль. – 1918. – 5.VI.
 34. Киевская мысль. – 1918. – 26.VI.

П.С. Коріненко

ПОШУК ФОРМ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В УКРАЇНІ У 1919–1920 рр.

Розвиток подій громадянської війни в Україні був таким, що приступити до запровадження нових форм землекористування стало можливим із весни 1919 року. Тільки з цього часу, коли радянські війська оволоділи більшою частиною Лівобережної і Правобережної України, а держави Антанти змушені були евакуювати свої війська з Півдня України, органи радянської влади розпочали реалізацію програмних положень Комуністичної партії щодо запровадження на селі таких спільних форм землекористування, як комуні, товариства спільного обробітку землі, радгоспи та колгоспи.

Автор звертається до цієї історичної проблеми тому, що і сьогодні в українському селі відбуваються складні, часто суперечливі пошуки у визначенні форм землекористування. Тепер, як і у 1919–1920 рр., не завжди враховується думка селян, економічна доцільність розпаювання земель, згубність цих процесів для морально-психологічного стану селян.

У 1919–1920 рр. радянська влада мотивувала необхідність запровадження спільних форм землекористування тим, що саме на цій основі будуть максимально раціонально використані земельні, технічні та людські ресурси в інтересах робітників і селян, що саме на цьому шляху буде вирішена продовольча проблема в країні і зникнуть умови для прояву в будь-якій формі експлуатації людини людиною в українському селі. У кінцевому рахунку мала бути утверджена єдина для міста і села форма власності – суспільна, або її ще називали соціалістична. Це надскладне завдання передбачалося здійснити в найкоротші строки, не рахуючись з традиціями землекористування, бажанням і готовністю селян переходити від одноосібного до суспільного землекористування, в основу яких було покладено перехід від індивідуальної до колективної праці на землі, зрівняльний принцип розподілу прибутку. В той час ніхто серйозно не прораховував і економічного ефекту від таких нововведень. Складається враження, що визначальним у виборі нових форм землекористування було тільки те, що вони заперечували право на існування старих, традиційних форм.

Цей помилковий курс привів у ті роки до таких складних економічних та соціальних явищ на селі, як зниження продуктивності праці селян, втрати в багатьох молодих людей дбайливого ставлення до землі, зневага до сільських господарів.

Весною 1919 року із відновленням радянської влади була завершена конфіскація поміщицьких земель. Селяни сподівалися на отримати їх значну частину і приростити свої земельні наділи. В Україні така земельна політика зачіпала інтереси двох третин населення. Тому-то варто було підходити до вироблення стратегії в цьому питанні виважено і знати очікуваний кінцевий результат. Загальні напрями земельної політики радянської влади були визначені III з'їздом Компартії України. З'їзд орієнтував органи радянської влади усіма засобами пропагувати серед

селян вигідність переходу від одноосібного обробітку землі до суспільного. Органи радянської влади на місцях зрозуміли рішення з'їзду як заклик до негайного введення колективних форм господарювання на селі, а тому вдалися до диктаторських методів їх запровадження. Вони виявились у прискоренні темпів створення комун та радгоспів, насильницькому записуванню селян у них. Свій «внесок» у цю справу зробив тодішній народний комісар землеробства України В. Мешеряков. Виступаючи на III з'їзді Рад України, він стверджував, що «комуні – це шлях до нового життя на селі» [1]. Поглиблюючи цю думку у своєму зверненні до земельних відділів виконавчих комітетів повітових та волосних рад України, він переконував їх, що чим більше буде оброблено землі колективним шляхом, тим більше буде можливостей для організації комун [2].

Чимало повітових, волосних рад, отримавши такі рекомендації, сприйняли їх як заклик до атаки на одноосібні господарства селян. Ось як це звучало в директиві Остерського повітового з'їзду рад від 21 березня 1919 року: «необхідно вжити усі зусилля для проведення в життя ідеї комуністичного обробітку землі і для організації безземельних та малоземельних селян у колективи: комуні, артілі, радгоспи та кооперативи» [3, 92]. Уже в травні 1919 року на Україні було створено 300 комун, приблизно 40 комун на губернію [4, 34]. Це, до речі, було більше ніж в Росії. Цей процес часто супроводжувався примусом, інколи селян, які не бажали вступати в комуні, називали петлюрівцями. Справа доходила до того, що, як це видно зі звіту відділу по роботі на селі РНК УСРР, окремі представники радянської влади, політпрацівники військових частин накладали контрибуцію на тих селян, які не хотіли вступати в комуні. Зрозуміло, що такі дії лише посилювали невдоволення селян комунами. До того ж у створених комунах через відсутність сільгоспінвентаря, навичок спільного обробітку землі в селян, зрівнялівки в оплаті праці, яка до того ж була мінімальною, мав місце спад у виробництві сільгосппродукції, комуні розпадалися. Це вело до дискредитації самої ідеї спільного володіння й обробітку землі і тих, хто її реалізовував.

Проблема, пов'язана з визначенням оптимальних форм землекористування, набула у 1919–1920 рр. гострого політичного характеру. Вона активно обговорювалася на зборах селян. Деякі представники радянської влади стверджували, що селяни уже втратили почуття власника і тому-то вони повинні добровільно піти в комуні [5, 119]. Чинники не хотіли помічати того, що селяни, як це мало місце в Ніжині, казали на зборах, що комуні – це нове кріпосне право [6, 4].

Варто зазначити, що з боку вищих партійних та радянських органів України такі дії повітових, волосних земельних відділів, які на базі конфіскованих земель створювали комуні та радгоспи, ігноруючи при цьому інтереси малоземельного та безземельного селянства, в офіційній пропаганді не знаходили підтримки, а з початком у квітні 1919 року масових повстань селян України проти комунізації села Раднарком України заборонив місцевим органам влади форсувати процес створення комун та радгоспів. В усних виступах та друкованих засобах інформації стали наголошувати на тому, що допущені помилки у

визначенні форм землекористування будуть скоро виправлені і в майбутньому не повторяться.

Початок такої роз'яснювальної роботи було покладено у зверненні Центрального Виконавчого Комітету Радянської України «Усім селянам Української Соціалістичної Радянської Республіки». Звернення складалось із декількох розділів. Так, у розділі «Земля – селянам» було викладено радянську аграрну політику, наголошено на добровільності селян при створенні колгоспів. У розділі «Комітети бідноти» йшлося про необхідність створення комбідів як органів сільської бідноти із залученням до роботи в них середняків. Разом вони повинні були вести боротьбу з куркулями [7].

Улітку 1919 р. у Києві відбувся з'їзд представників повітових виконкомів України. На з'їзді одним із центральних було обговорення питання про перебудову сільгоспвиробництва на соціалістичних засадах шляхом утворення комун. Делегати з'їзду мали різні погляди, у ході гострих дискусій вони прийшли до висновку, що комуні – це вільні об'єднання селян для спільної роботи.

Цей висновок з'їзду повітових виконкомів України мав стати домінуючим у виборі форм землекористування та шляхів їх реалізації. Насправді ж, як про це свідчать чисельні документи, тиск на селян щодо створення комун із боку запопадливих чиновників не припинився. Не отримавши розуміння та підтримки з боку селян, вони, як це було на Черкаській повітовій партконференції у червні 1919 року, пропонували відмовитися від умовляння селян створювати комуні, а перейти до вирішення цієї проблеми у формі наказів [8, 182].

Складність військово-політичної обстановки в Україні влітку та восени 1919 року, негативний економічний досвід господарювання комунарів змусили місцеві органи радянської влади відступити від примусу в організації комун, а посилити роз'яснювальну роботу серед селян щодо пошуку форм землекористування. В Уманському та інших повітових виконавчих комітетах із цією метою були створені спеціальні агітаційні відділи [9]. Їхні працівники виїжджали в села з метою роз'яснення земельної політики радянської влади на сучасному етапі. Остерський виконком випустив листівку, в якій заперечувалися слухи про насильницьке запровадження комун [10, 94].

Одночасно з насадженням комун радянська влада запроваджувала зрівняльний принцип землекористування на селі. Цей напрямок з боку селян та й влади в другій половині 1919 року вважався чи не найсправедливішим. Саме на це орієнтувались органи радянської влади зі шпальт газети «Вісті ВУЦВК» [11]. Перерозподіл земель здійснювався сільськими земельними комітетами і не був доведений до кінця. Органи влади, підтримуючи на словах цей напрям вирішення земельної проблеми, насправді все-таки були більше зорієнтовані на перехід селян від одноосібного до колективного обробітку землі.

Практично увесь 1919 рік в Україні пройшов у пошуках форм землекористування. Військові дії, зміна влади в окремих регіонах України робили цей процес швидкоплинним і малоефективним. До того ж мала місце поспішність у запровадженні нових форм, у той час як уже чинні ще не були повністю реалізовані, а їхній економічний ефект було важко оцінити. Голова

РНК УСРР Г. Раковський взагалі вважав, що тільки радгоспи мають стати пріоритетною формою землекористування. Зазначимо, що в умовах України реальністю була такою, що лише окремі культурні сільгоспгосподарства, у яких ще зберігся сільгоспманент, кадри, могли бути перетворені в радгоспи й успішно функціонувати.

У січні 1920 року після звільнення України від влади Денікіна в радянській пресі були опубліковані "Основні напрями організації земельної справи на Україні". У цьому документі було поставлено завдання негайно ліквідувати відновлене за часів Денікіна поміщицьке землеволодіння, збільшити земельні наділи незаможного та середнього селянства. Для реалізації цього досить таки прийняттого для селян завдання голова ВРК Г. І. Петровський у січні 1920 року направив телеграму всім губернським земельним комітетам України та губернським революційним комітетам, у якій було окреслено завдання негайно приступити до створення комісії із перерозподілу землі [12, 244].

Останню крапку у визначеності влади щодо запровадження нових форм землекористування було зроблено на початку лютого 1920 року. Саме тоді, 8 лютого 1920 року, Всеукраїньком України розробив і опублікував закон «Про землю». Згідно з цим законом, усі колишні поміщицькі, монастирські землі, що були конфісковані в 1919 р. без викупу, мали перейти в користування всього українського народу і насамперед для задоволення потреби в землі безземельних та малоземельних селян [13, 59]. Землі, які вже були в розпорядженні радгоспів, також мали перейти в безпосереднє користування селян. Цей закон у засобах масової інформації називався історичним, на нього покладалися всі надії щодо вирішення надскладного земельного питання.

Саме з огляду на це слід оцінювати багатогранну роз'яснювальну роботу серед селян. У роз'ясненні основних положень "Закону про землю" активну участь брав тодішній народний комісар землеробства України Д. З. Мануїльський. Він виступив із доповідями та промовами на зібраннях представників повітових і волосних виконкомів. У них розкривалася роль Закону про землю у зміцненні союзу робітників і селян, у завоюванні довіри широких верств бідняків та середняків до радянської влади. Його виступи вирізнялися переконливістю, допомагали селянам зрозуміти нову політику радянської влади щодо земельного питання. Катеринославська газета "Звезда" писала, що земельне питання та його вирішення в тому вигляді, як це викладено в новому "Законі про землю", є закріплення успіхів радянського будівництва, відкриває нарешті шлях до утворення вільних селянських господарств [14].

Із метою найшвидшого та повсюдного поширення основних положень "Закону про землю" і надання селянам допомоги в його реалізації на Україні в березні 1920 року було проведено Тиждень селянина. Д. З. Мануїльський, визначаючи завдання, які мали бути реалізовані під час Тижня селянина, у статті "Для чого потрібен Тиждень селянина?" писав: "Наше перше завдання у Тиждень селянина полягає в тім, щоб ми усі пішли в село, розтлумачили селянам новий земельний закон, сказали селянину: бери усю землю, ніякої комуні радянська влада тобі не нав'язує" [15].

Роз'яснення нового земельного закону стало головною темою численних тематичних брошур, листівок, які готував Відділ із роботи на селі при ЦК Компартії України. Збори, мітинги в селах також проводилися на цю тему. Тиждень селянина став своєрідним акумулятивним центром у пропагуванні "Закону про землю". Досягненню цього сприяло те, що при губернських, повітових та волосних виконавчих комітетах було створено спеціальні комісії, до складу яких увійшли керівні працівники. Тільки в Подільській губернії 70 агітаторів протягом Тижня селянина побували в 403 селах.

З метою посилення роз'яснювальної роботи на селі й уникнення епізодичності було визнано за доцільне видавати газету для селян. Перший номер "Селянської бідноти" вийшов 9 березня 1920 року. На його сторінках у невеличких статтях, написаних доступною для селян мовою, як-от: "Хто нагодує селянську бідноту?", "Про сільських куркулів", "Бесіди про земельний закон" та ін., ставилися та обговорювалися складні питання взаємин на селі між різними соціальними верствами, проблеми створення органів влади на місцях [16].

Однак мусимо констатувати, що й на цьому етапі було бажання окремих представників радянської влади продовжити курс на примусове створення комун. Навіть Г. І. Петровський писав, що селяни мають потяг до комун [17]. А в Козелецькому, Новгород-Сіверському повітах після обговорення "Закону про землю" прийшли до висновку, що це лише тактичний хід, викликаний необхідністю поточного моменту [18, 92]. Не дивно, що в багатьох регіонах не поспішали ознайомлювати селян із змістом Закону про землю. Враховуючи цю реальність, газета "Більшовик" закликала всі сільські органи радянської влади негайно розпочати перерозподіл землі між селянами [19]. Серйозну стурбованість уповільненими темпами реалізації земельного закону висловила газета Катеринославських більшовиків. У Дружківці за насильницькі методи організації комун із партії було виключено працівника земельного відділу Шаповалова [20, 46].

Для посилення політичного впливу на селян та дотримання на місцях Закону про землю були створені Комітети незаможних селян. Умови громадянської війни, гострота політичних пристрастей, непримиренність різних соціальних груп на селі і насамперед щодо вирішення земельного питання привели до того, що і ці організації селян продовжили курс на створення колективних господарств і посилили тим самим протистояння в українському селі.

Позитивним у реалізації курсу на впровадження "Закону про землю" було те, що селян уперше так широко залучали до перерозподілу земель, вони стали реальними помічниками повітових та волосних виконкомів у цій справі. Підсумком такої спільної роботи стало те, що серед селян було перерозподілено 15 мільйонів десятин землі, а середнє селянство на початок 1921 року становило близько 52% від загальної кількості селянських дворів [21, 28].

Таким чином, у 1919–1920 рр. в Україні курс на зміну форм землекористування став реальністю. Ініціатором уведення нових форм землекористування стала радянська влада. Більшість селян поставилася до створення комун, колгоспів, радгоспів дуже

негативно, усіляко чинили опір, аж до збройних повстань проти такої політики радянської влади.

Українські селяни на той час бажали вести індивідуальне господарство, сподівалися саме на такій основі поліпшити своє матеріальне становище. Насадження радянською владою колективних форм господарювання сприймалося селянами як грубе втручання в систему земельних відносин на селі. Позитивно сприймаючи конфіскацію поміщицької землі, вони бачили лише себе її власниками.

Відмова у 1920 році від примусового насадження колективних форм землекористування, як засвідчує історія, була тактичним кроком, носила тимчасовий характер. Із стабілізацією політичного становища в Україні цей курс буде реалізовано в кінці 20 – на початку 30-х років практично тими ж методами і до того ж на всій території України.

1. Київський комуніст. – 1919. – 11 березня.
2. Київський комуніст. – 1919. – 15 березня.
3. Центральний державний архів вищих органів влади

- України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 74.
4. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 44.
5. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 68.
6. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 46.
7. Комуніст. – 1919. – 8 травня.
8. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 54.
9. Красная правда. – 1919. – 25 червня.
10. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 7.
11. Вісті ВУЦВК. – 1919. – 18 червня.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 14, ч. 3.
13. Радянське будівництво на Україні 1919–1920 рр. – К., 1962.
14. Звезда. – 1920. – 5 марта.
15. Вісті ВУЦВК. – 1920. – 7 березня.
16. Селянська біднота. – 1920. – 9 березня.
17. Вісті ВУЦВК. – 1920. – 10 березня.
18. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 286.; Спр. 289.
19. Більшовик, орган Київського комітету КПБ(У). – 1920. – 26 лютого.
20. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 220.
21. Народное хозяйство Украины в 1921 г. – Х., 1922.

